

DOI: 10.21005/pif.2025.61.E-01

WOODEN ORTHODOX CHURCHES ON THE POLISH-UKRAINIAN BORDERLAND AT THE TURN OF THE XXTH AND XXIST CENTURY

DREWNIANE CERKWIE POLSKO-UKRAIŃSKIEGO POGRANICZA NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

Jan Kurek

Dr hab. inż. arch.

Author's Orcid number: 0000-0002-0853-5312

Professor emeritus of the Cracow University of Technology, Poland
Faculty of Architecture

ABSTRACT

It has been thirty-five years since I began research on wooden Orthodox church architecture. This research, conducted first in Poland and later in western Ukraine, has accumulated a great deal of material for analysis and comparison. The turn of the century can be seen here as an opportunity to compare the state of preservation of this architecture then and now, and the causes of the negative changes occurring in it. This will allow the development of academic and practical methods for the conservation of this common Polish-Ukrainian cultural heritage.

Keywords: wooden Orthodox churches, conservation, Poland, Ukraine, monuments.

STRESZCZENIE

Minęło 35 lat od podjęcia przeze mnie badań nad drewnianą architekturą cerkiewną. Badania te, prowadzone najpierw w Polsce a później na Ukrainie zachodniej, zgromadziły wiele materiału do analiz i porównań. Przełom wieków można tu traktować jako okazję do porównań ówczesnego i obecnego stanu zachowania tej architektury i przyczyn zachodzących w niej negatywnych zmian. Pozwoli to na wypracowanie naukowych i praktycznych metod ochrony konserwatorskiej tego wspólnego polsko-ukraińskiego dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: drewniane cerkwie, konserwacja, Polska, Ukraina, zabytki.

1. INTRODUCTION – RESEARCH AREA AND GENESIS OF THE STUDY

Having taken up employment at the General Construction and Building Materials Division at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology in 1977, I directed my research interests at the broadly defined problems of construction and materials in architecture from the very beginning. In 1989, my adventure with the mysterious world of wooden churches from the area of former Eastern Galicia began. So by now, thirty-five years have passed. This does not mean, however, that I was not familiar with wooden architecture before that, because when I started working at the General Construction and Construction Materials Division, I paid particular attention to timber and timber structures used in residential construction in my research work. This interest was summarised in my doctoral thesis entitled (Kurek J. 1986). Thus, having some knowledge of wood in architecture, I was curious to accept a proposal to carry out an architectural and conservation survey of a wooden Orthodox church in Mięksiz Stary near Radymno in what was then the Przemyśl Voivodeship. The proposal emerged during a meeting at the Ministry of Culture of the newly-formed organisation Youth and Monuments – the counterpart of the French Jeunesse et Patrimoine, affiliated with UNESCO.

Fig. 1. Polish-Ukrainian border - an area for research on the state of preservation of wooden churches and bell towers in the years 1989-2002. Source: author's study

Ryc. 1. Pogranicze polsko-ukraińskie – teren badań stanu zachowania drewnianych cerkwi i dzwonnicy w latach 1989-2002. Źródło: opracowanie autora

The proposal was put forward by a colleague, Jarosław Giemza, a graduate in the History of Art at the Catholic University of Lublin, and logistical assistance in the field was provided by Jerzy Tur, a member of the Conservation Commission of the Greek Catholic Archdiocese of Przemyśl, and Paweł Kozioł, the then Voivodeship Conservator of Monuments in Przemyśl. In 1989, together with a group of ten students from the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology, our Orthodox adventure lasted for four weeks. Reconnaissance in the neighbouring villages re-

vealed a still-numerous group of wooden Orthodox churches – mostly Uniate – which had not yet been surveyed and had no systematic measurement and photographic documentation. It was then that the idea was born to fill this gap through annual holiday camps with architecture students. During the camps that followed, building surveys were made of the churches in Żmijowiska, Wólka Żmijowska in Wielkie Oczy, Babice, Chyżynka, Krasice, Tyniowice, Zadąbrowa and Gorajec. For other sites ‘truncated’ surveys were drawn up, limited to a plan and cross-section. The Gorajec church (dating from 1586) was particularly valuable, which still had the original iconostasis and a polychrome structure of the pyramidal covering (gable) of the nave. Thanks to our ‘signals’, the church was included in a conservation programme, which restored its original (?) appearance, while the icons were conserved. As if this was not enough, the earlier paintings on the iconostasis wall were uncovered behind the iconostasis. The result of my five-year architectural research in this region became a publication entitled: *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego, na przykładzie drewnianych cerkwi województwa przemyskiego* – Krakow 1997.

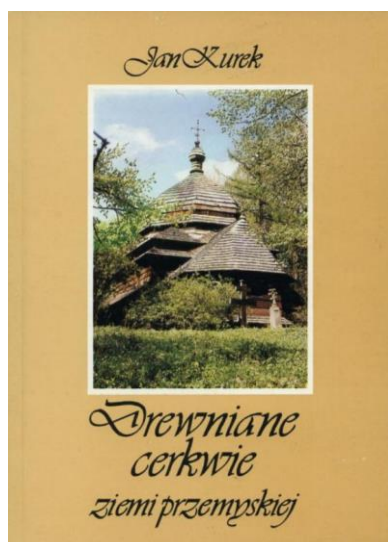

Fig. 2. Illustrated album on wooden churches of the Przemyśl region, 1992. Source: author's archive

Ryc. 2. Ilustrowany album nt. drewnianych cerkwi ziemi przemyskiej, 1992 r. Źródło: archiwum autora

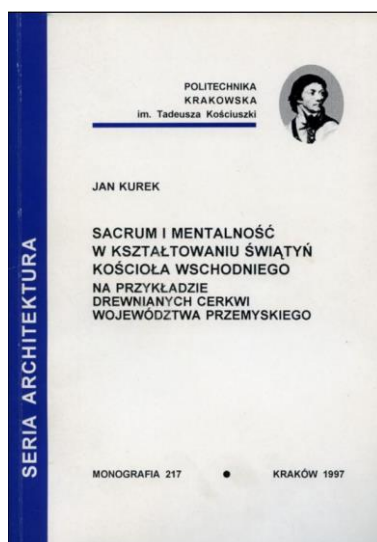

Fig. 3. The author's habilitation thesis on the origins of the structures and wooden forms of Orthodox churches in the Przemyśl region

Ryc. 3. Rozprawa habilitacyjna autora nt. genezy konstrukcji i form drewnianych cerkwi ziemi przemyskiej

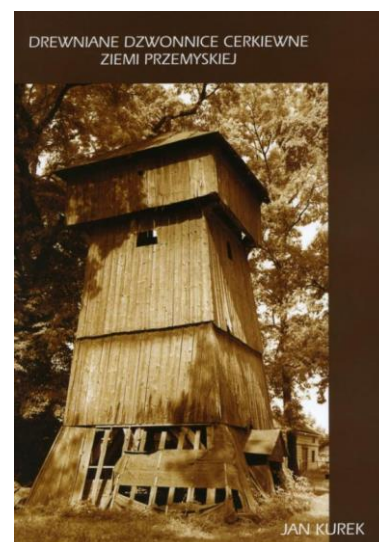

Fig. 4. Author's publication on the construction and forms of wooden church bell towers in the Przemyśl region

Ryc. 4. Autorskie opracowanie wydawnictwo nt. drewnianych dzwonnicy cerkiewnych ziemi przemyskiej

In the years 1994–1995, in my research of wooden orthodox church architecture I focused primarily on church bell towers, whose state of preservation at that time left much to be desired. Some of them – fortunately – were moved to other places (Torki – to Chotyń, Majdan Sieniawski – to Gorajec), unfortunately the bell tower in Poździacz collapsed shortly after the measurements... The research on bell towers was presented in the publication entitled: *Drewniane dzwonnice cerkiewne Ziemi Przemyskiej* – Kraków 2013.

In the years 1996–2002 – for seven years – I conducted, together with successive groups of students, research in western Ukraine – in the former Eastern Galicia – with Lviv, Stanisławów (now Ivano-Frankivsk) and Ternopil, as well as Bojkovshchyna and Hutsulshchyna, and in Podolia, Volhynia, Polesie, Zakarpattia and Bukovina.

My own personal trips abroad allowed me to directly study the construction and forms of Romanian and Slovakian Orthodox churches, Norwegian stave churches (*stavkirker*), churches in Germany, France and England – where the church at Greensted (County Essex) is believed to be the oldest

wooden church in the world (845 or around 1013 AD). All this research has been presented in academic papers, at conferences, lecture presentations and photographic exhibitions.

Fig. 5-8. The author's publications presenting his research on wooden architecture in Poland, Ukraine and Russia - from the left: in Bukovina, work of a student scientific group under the author's supervision, presentation of the author's research in Poland, Ukraine and northern Russia, photographic impressions from Ukraine. Source: author's archive

Ryc. 5-8. Wydawnictwa autora prezentujące jego badania architektury drewnianej w Polsce, Ukrainie i Rosji – od lewej: w Bukowinie, prace studenckiego koła naukowego pod kierunkiem autora, prezentacja badań autora w Polsce, Ukrainie i Rosji północnej, fotograficzne impresje z Ukrainy. Źródło: archiwum autora

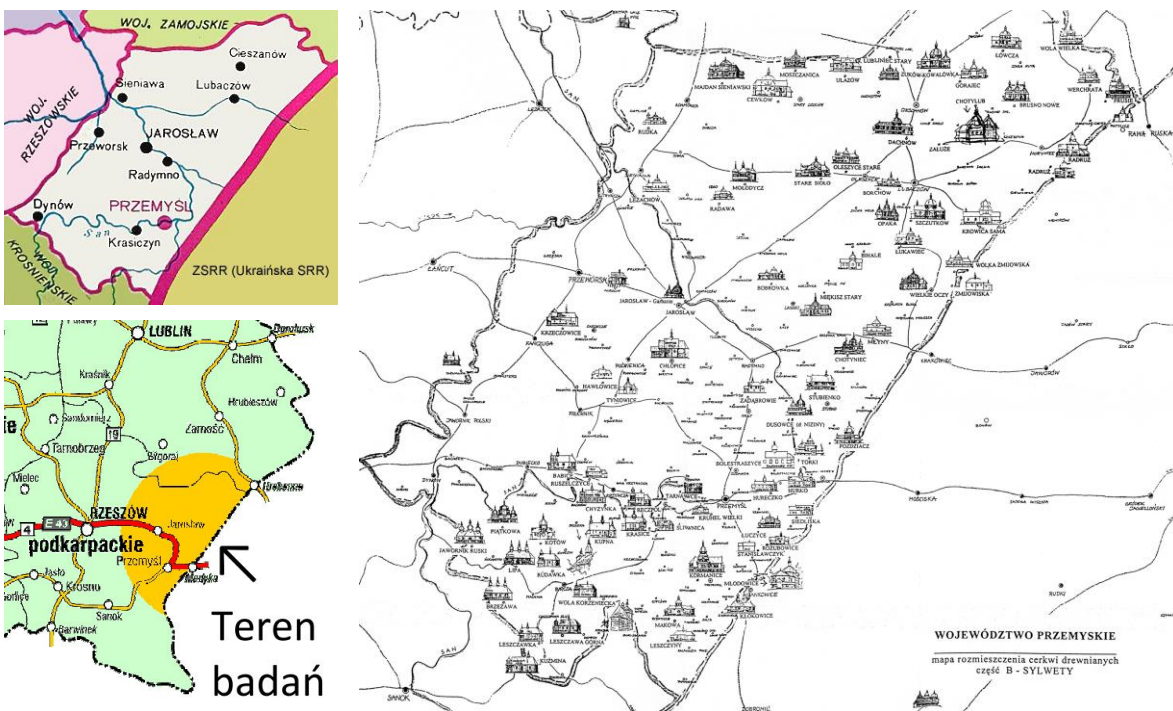

Fig. 9-11. Maps of the author's research area regarding wooden Orthodox churches and bell towers within the former Przemysl Voivodeship in Poland, along with a map with silhouettes of Orthodox churches included in the author's habilitation. Source: author's study (left) and Kurek 1997 (right)

Ryc. 9-11. Mapy terenu badań autora dot. drewnianych cerkwi i dzwonnicy w granicach dawnego województwa przemyskiego w Polsce wraz z mapą z sylwetkami cerkwi zamieszczoną w habilitacji autora. Źródło: opracowanie autora (po lewej), Kurek 1997 (po prawej)

2. RESEARCH METHODS

The identification, analysis and documentation of the construction and forms of wooden Greek Catholic churches in the Polish-Ukrainian borderland was based on several research methods. These methods, according to their tasks, fulfilled certain requirements – that is clarity, unambiguity, purposefulness, efficiency, fruitfulness, reliability and economy. Initially, the aim of the research was to identify and document wooden Orthodox churches still preserved (1989) on the territory of the then Przemyśl Voivodeship. By the end of the 20th century, 62 wooden churches had been preserved in this area, which were documented by annual student research camps by drawing, measuring and photographing. For two years the research was supplemented by the 38 surviving wooden bell towers of the churches. In addition, 53 bell towers were identified on the basis of queries of iconography and historical descriptions. The results of this research were published in books (see Fig. 2,3,4) and in numerous academic articles, and have been presented at several conferences.

The opening availability of similar sites in the territory of Ukraine's liberating independence prompted me to recognise the state of preservation of wooden churches in western Ukraine, where successive research groups reached more than 200 still existing sites, of which dozens were measured and photographed, and drawing surveys were prepared for dozens of wooden churches and bell towers. This part of the research is still being processed and prepared for publication.

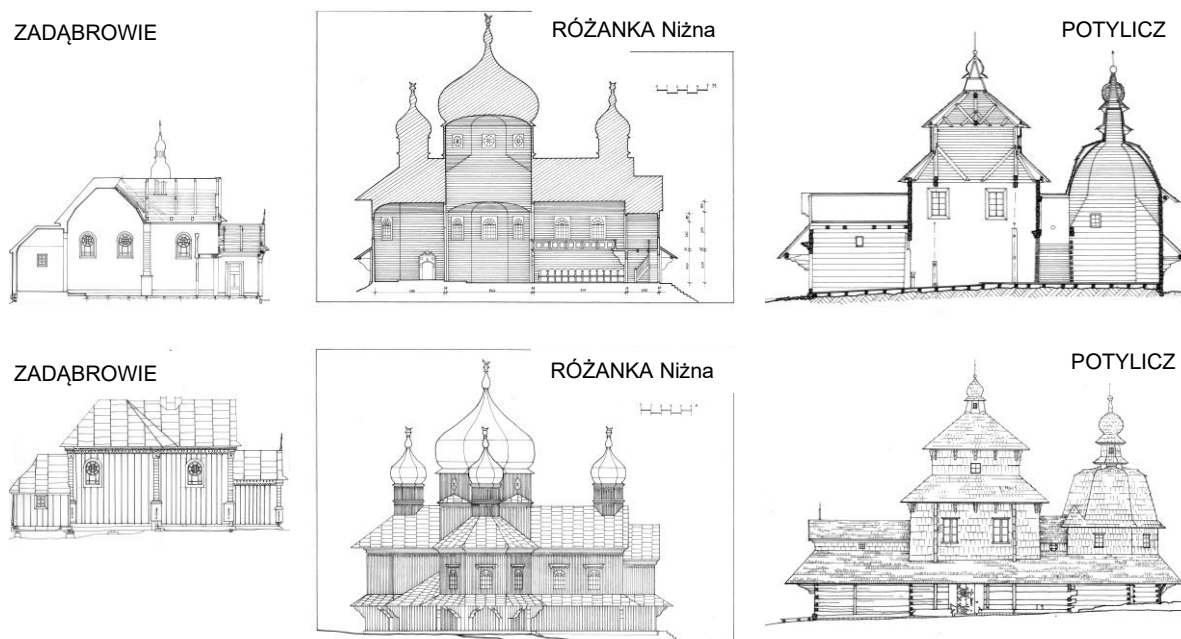

Fig. 12-17. Examples of measurement drawings prepared by students of the Faculty of Architecture of the Krakow University of Technology of Orthodox churches from Poland and Ukraine. Source: author's archive.

Ryc. 12-17. Przykłady rysunków pomiarowych opracowanych przez studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej cerkwi z terenu Polski i Ukrainy. Źródło: archiwum autora.

In conclusion, the research in south-eastern Poland and western Ukraine (former eastern Galicia) was based on such research methods as: the observational method, the method of document study, critical analysis of available literature and, in part, the study of individual cases – especially concerning a group of buildings undergoing renovation or restoration work (Gorajec, Leżachów, Piątkowa, Kruhel or Łukawiec), during which it was possible to identify traces of earlier formal and structural solutions.

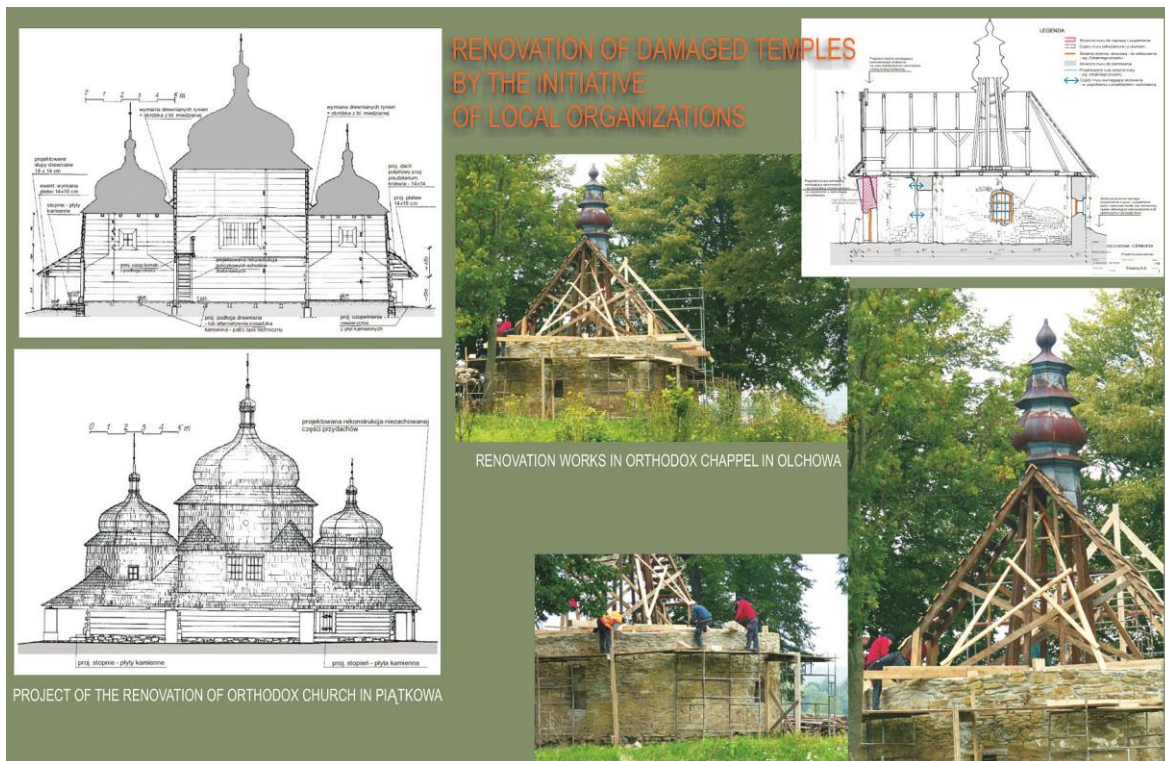

Fig. 18. Examples of conservation renovations by the author of Orthodox churches in Piątkowa and Olchowa. Source: author's archive.

Ryc. 18. Przykłady remontów konserwatorskich autora cerkwi w Piątkowej i w Olchowej. Źródło: archiwum autora.

3. STRUCTURE

From the preserved iconographic material and descriptions, with a huge loss of comparative and research material, today we can often only infer the general spatial layout and form of many buildings. In addition, many had undergone remodelling that obliterated the original structural and formal solutions, and the boarding or sheeting of walls and finials covers up the hitherto naturally visible connections of individual structural and decorative elements. Also the drawings made by earlier researchers in the structural sphere are usually schematic and less content-bearing. The first serious discussion of the problem of wooden church construction was presented by Tadeusz Obmiński (Obmiński 1914), an architect and professor of the Lviv Polytechnic University, in a richly illustrated article of several pages. In 1908, he defended his doctoral thesis entitled 'Geneza i rozwój budownictwa drewnianego, jako przyczynek do historii kultury Słowian'. This dissertation contained five volumes of Obmiński's drawings – unfortunately it cannot be found today. However, other drawings of his are known, accidentally found in one of Lviv's villas and donated to the local museum of folk architecture (Kurek 36/2018). His perspective sketches and watercolours brilliantly capture the details of the structure and details of the surveyed buildings.

His work *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego...* (Kurek 1997) describes the basic spatial, formal and structural solutions, as well as variants of details used in wooden Orthodox churches of south-eastern Poland.

The summary of field research at that time basically confirmed the basic, descriptive and drawing reports of earlier researchers. Moreover, this work presents, on innovative axonometric drawings, the details of constructional solutions of bracing and reinforcements of the cross-bracing structures (domes, gables) crowning the walls of the nave log – the central space of the church mass, identified and worked out by the author.

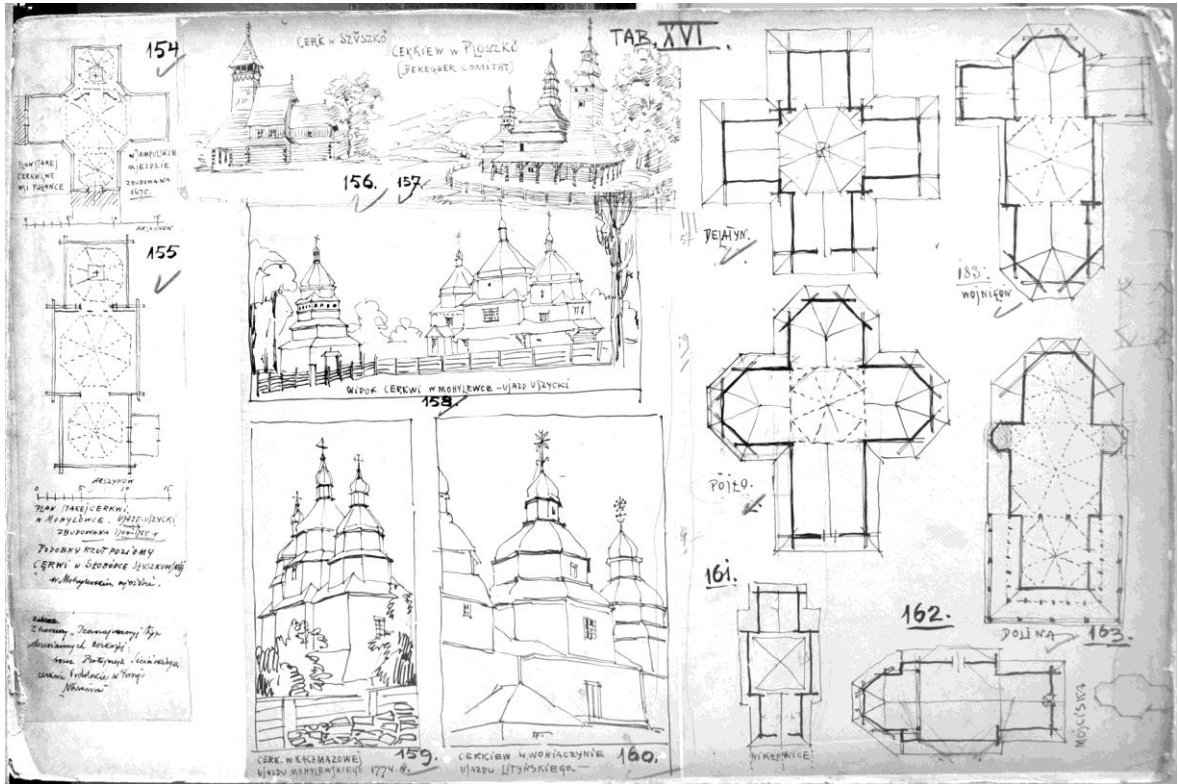

Fig. 19. 20. Examples of drawing sketches and watercolors of wooden orthodox churches made by Tadeusz Obmiński at the beginning of the 20th century. Source: author's reproductions from the archives of the Museum of Wooden Architecture (Shevchenkowski Gaj) in Lviv.

Ryc. 19, 20. Przykłady szkiców rysunkowych i akwareli drewnianych cerkwi wykonane przez Tadeusza Obmińskiego na pocz. XX wieku. Źródło: reprodukcje autora z archiwum muzeum architektury drewnianej (Szweczenkowski Gaj) we Lwowie.

Walls built in the log construction of horizontally laid logs, connected using dovetail joints or more structurally developed lock joints, were erected with a slight slope towards the interior, which provided greater spatial rigidity of the entire mass. The ground-floor wall beams were often extended outwards (the so-called *rysie* or long log corners) and supported by canopies for protection against precipitation. This solution required a great deal of experience and spatial imagination on the part of the carpenters.

Over time, many Orthodox church buildings underwent remodelling, often changing the original spatial layout (e.g., Gorajec) and the construction and shape of roofs (roofs, domes, pyramidal gables) and top parts (turrets, alternatively shingled or sheet metal-covered *makowice*). The reasons for these changes may have been the destruction of the original structure, the popularisation of new forms (fashion), the relocation of the building to a new site (translocation), and an increasing number of worshippers – users. Many buildings underwent reconstructions and extensions, sometimes several times, and the changes may have involved, for example, the addition of a vestry or vestibule, rebuilding of the form of finials, removal of the original arcades and side-roofs, alteration of the vestibule or presbytery, extension of the nave and changes to the roofs and cross-overs. The reason for the above-mentioned changes may also have been a desire to simplify structural and formal solutions to facilitate the maintenance of the wall covering, domes and roofs; it may also have been linked to the decline in the level of carpentry craftsmanship and the spread of simpler wall constructions and their joints – e.g., post-and-beam or frame constructions.

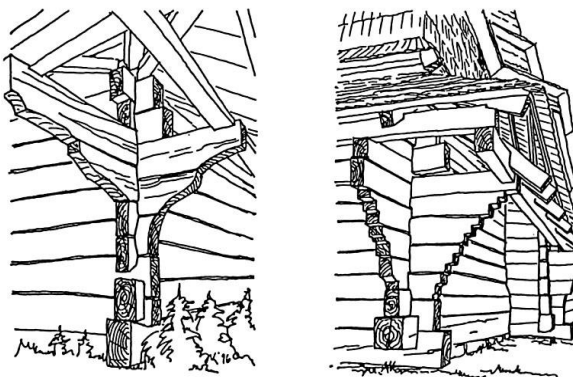
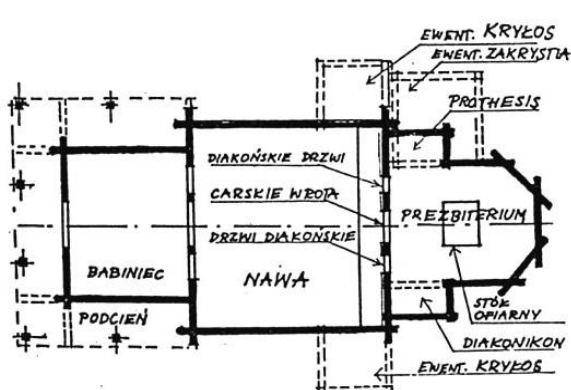
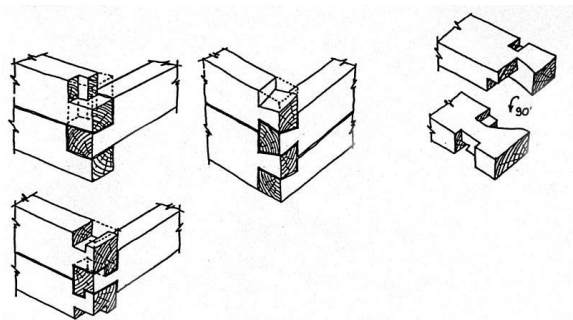
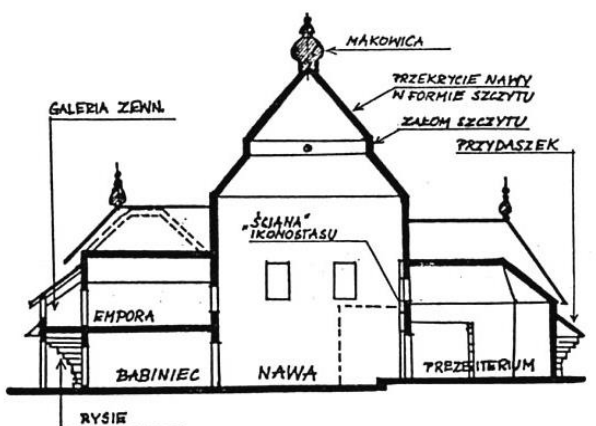
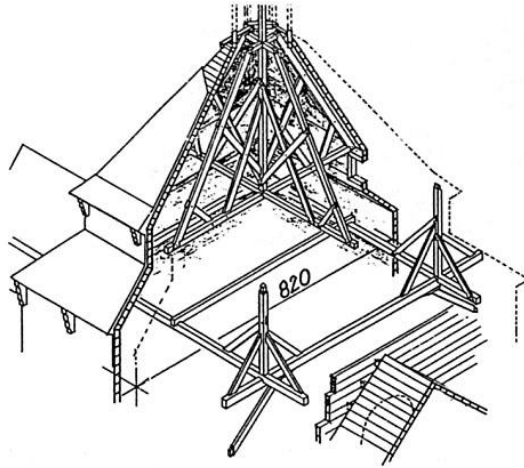

Fig. 21,22. Wooden Orthodox church - plan and cross-section diagram with basic functional and construction elements. Source: Kurek 1997.

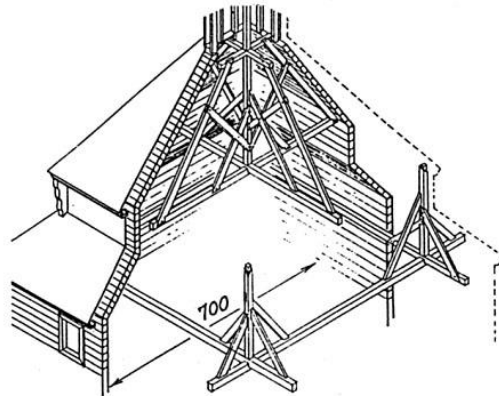
Ryc. 21,22. Cerkiew drewniana – schemat rzutu i przekroju wraz z podstawowymi elementami funkcjonalnymi i konstrukcyjnymi. Źródło: Kurek 1997.

Fig. 23,24. Examples of connections of Orthodox church wall beams in the corner (top) and their profiled protruding ends supporting the roofs. Source: Kurek 1997.

Ryc. 23,24. Przykłady połączeń cerkiewnych belek ściennych w narożu (u góry) oraz profilowane wystające ich końce podtrzymujące dachy. Źródło: Kurek 1997

RADRUŻ (XVI/XVII)

GORAJEC (1586)

Fig. 25. Examples of reinforcements of pyramidal structures covering the nave space of Orthodox churches in Radruż and Gorajec. Source: Kurek 1997.

Ryc. 25. Przykłady wzmocnień konstrukcji piramidalnych przekryć przestrzeni nawy cerkwi w Radrużu i w Gorajcu. Źródło: Kurek 1997.

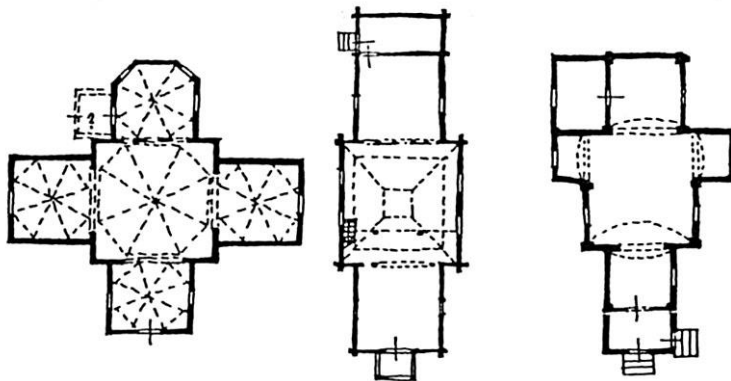

Fig. 26. Basic forms of plans - projections of wooden Orthodox churches: Greek cross plan, longitudinal form, Latin cross plan. Source: Kurek 1997.

Ryc. 26. Podstawowe formy planów – rzutów drewnianych cerkwi: na planie krzyża greckiego, forma podłużna, na planie krzyża łacińskiego. Źródło: Kurek 1997.

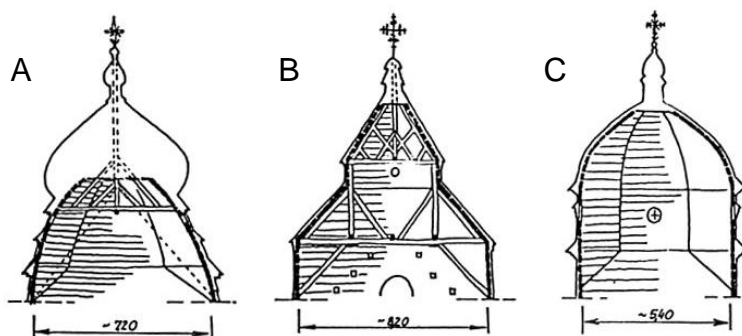

Fig. 27. Examples of the structures and forms of church nave coverings: A - Ulucz (1510), B - Radruż (16th century), Chotyniec (1613). Source: Kurek 1997.

Ryc. 27. Przykłady konstrukcji i form przekryć naw cerkiewnych: A – Ulucz (1510), B – Radruż (XVI), Chotyniec (1613). Źródło: Kurek 1997.

The reason for the above-mentioned changes may also have been a desire to simplify structural and formal solutions to facilitate the maintenance of the wall covering, domes and roofs; it may also have been linked to the decline in the level of carpentry craftsmanship and the spread of simpler wall constructions and their joints – e.g., post-and-beam or frame constructions.

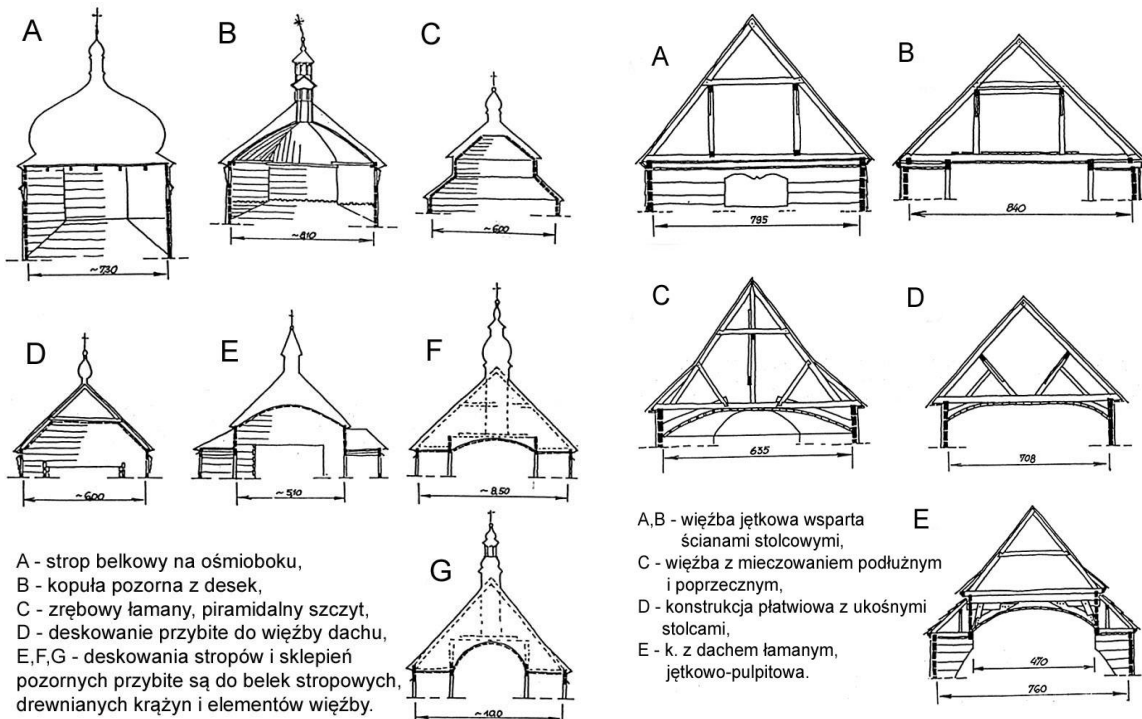

Fig. 28. Examples of different types of “domes” of wooden Orthodox churches: A - beam ceiling, B - apparent dome, C - broken log structure, D - with formwork attached to the roof structure, E, F, G - ceiling and vault formwork nailed to the ceiling beams and roof structure.. Source: Kurek 1997.

Ryc. 28. Przykłady różnych typów „kopuł” drewnianych cerkwi. Źródło: Kurek 1997.

Fig. 29. Examples of wooden roof structures of Orthodox churches: A, B - collar beam truss, C - truss with longitudinal and transverse reinforcement structure, D - structure with diagonal columns, E - collar structure with shed roofs. Source: Kurek 1997.

Ryc. 29. Przykłady konstrukcji dachów drewnianych cerkwi. Źródło: Kurek 1997.

4. FORM AND ITS GENESIS

The spiritual element played an essential role in the design of the church, with holiness radiating from the altar. Beginning with St Augustine, among others, Christian philosophy recognised the fundamental importance of numbers and proportions in the structure of the universe. The Middle Ages saw the essence of beauty and cosmic order in mathematical harmony – the circle and square – the basic, symbolic meaning of the basic building block also recommended to architects by Vitruvius (Vitruvius 1956). These canons were also used in the construction of plans for brick churches and, with some simplifications, for wooden churches – e.g., a square nave with an adjoining polygonal sanctuary-presbytery. Also the plans of the domes and their outlines are dominated by circular and semicircular shapes. Functional considerations also determined the tripartite plan of the church – with formally and structurally distinct spaces of the sanctuary, nave and vestibule.

The wooden Orthodox churches of the Polish-Ruthenian borderland, due to their significantly limited scale, usually did not feature a complete iconographic and architectural programme. All Orthodox and Uniate churches were subordinated to a uniform idea of architectural functionality. Thus, it was not the type of building material that decided, but the identity of the idea and the imagination

and skills of their creators. The architecture, which was the 'clothing' of the House of God, was to give the church a hieratic dignity – just like a priest's liturgical robe.

The specific nature of the material used (wood) forced modifications to the forms taken from masonry construction – for example, polygonal forms were used instead of circular ones, usually on the plan of a regular octagon. This material difference also influenced the forms and construction of domes, roofs, finials and the decorative elements used. The need to protect the wooden elements of the structure from the destructive effects of precipitation was an important factor – thus, wooden canopies and arcades (also columnar) were introduced, as well as plank or shingle covering of walls and finials. The shingles introduced a new formal quality (compared to stone or ceramic roofing), causing a certain 'softening' of the roof slope folds and domes.

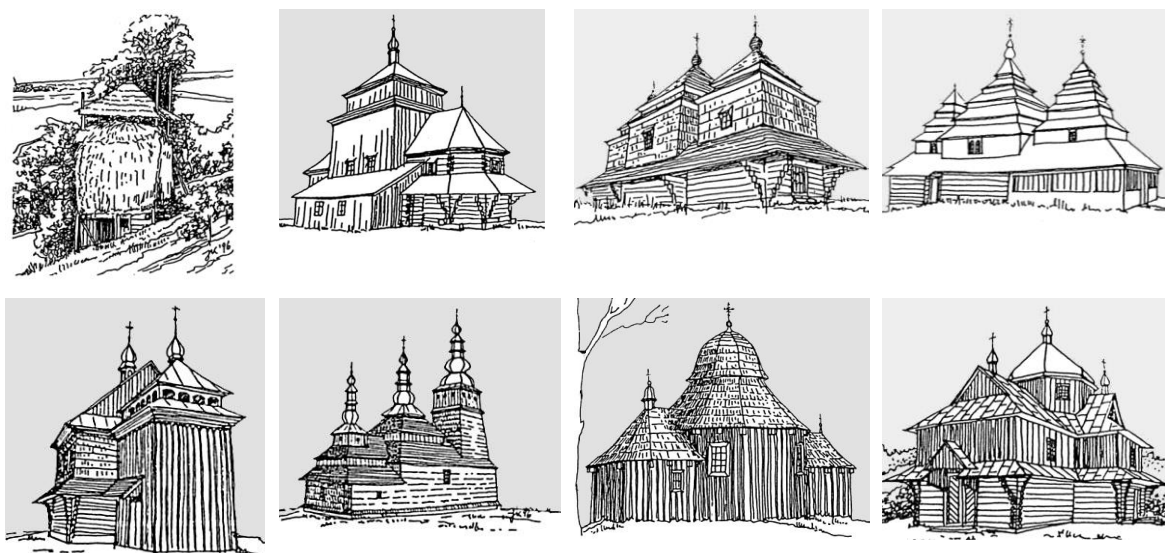
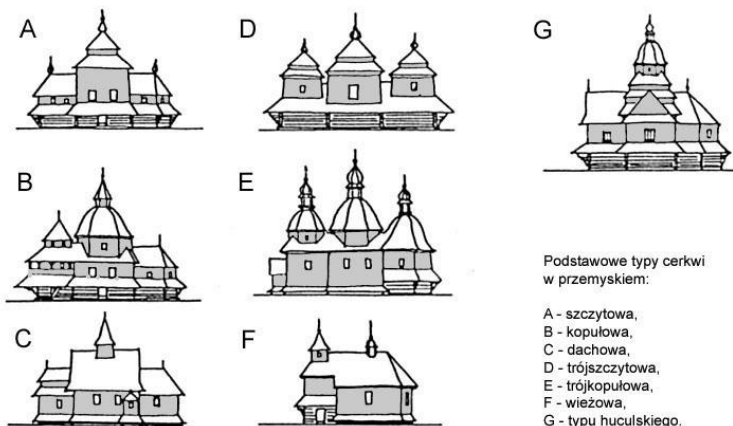

Fig. 30-37. Examples of the variation in the forms of domes, covering the interiors of wooden churches, as well as a hay spike considered the prototype of the pyramidal finial of wooden churches (top left). Source: author's study.

Ryc. 30-37. Przykłady zróżnicowania form kopuł, przekrywających wnętrza drewnianych cerkwi oraz bróg z sianem uważany za pierwowzór ostrostupowego zwieńczenia drewnianych cerkwi (u góry po lewej). Źródło: opracowanie autora.

Podstawowe typy cerkwi w przemyskiem:

- A - szczytowa,
- B - kopułowa,
- C - dachowa,
- D - trójszczytowa,
- E - trójkopułowa,
- F - wieżowa,
- G - typu huculskiego.

Fig. 38. Basic structural and formal types of wooden churches found in the study area: A - with a pyramidal roof, B - with a dome, C - with a gable roof, D - with three pyramidal finials, E - with three domes, F - with a tower over the entrance, G - with a dome in the central plan of a Greek cross.. Source: Kurek 1997.

Ryc. 38. Podstawowe typy cerkwi konstrukcyjne i formalne cerkwi drewnianych występujące na badanym terenie. Źródło: Kurek 1997.

In the formal design of the interior and the whole mass, the shape and construction of the covering played a fundamental role – a cupola or vault gave a different artistic effect and a flat ceiling or barrel vault a different one. The builders here showed great ingenuity in solving the complexity of the spatial design of the interior and the body of the wooden structure. Orthodox churches, unlike wooden churches, show greater diversity – characteristic of particular ethnic groups (Lemkos, Boykos, Hutsuls). It is noted that the oldest buildings show a greater universality of forms and are more difficult to associate with a particular ethnic group.

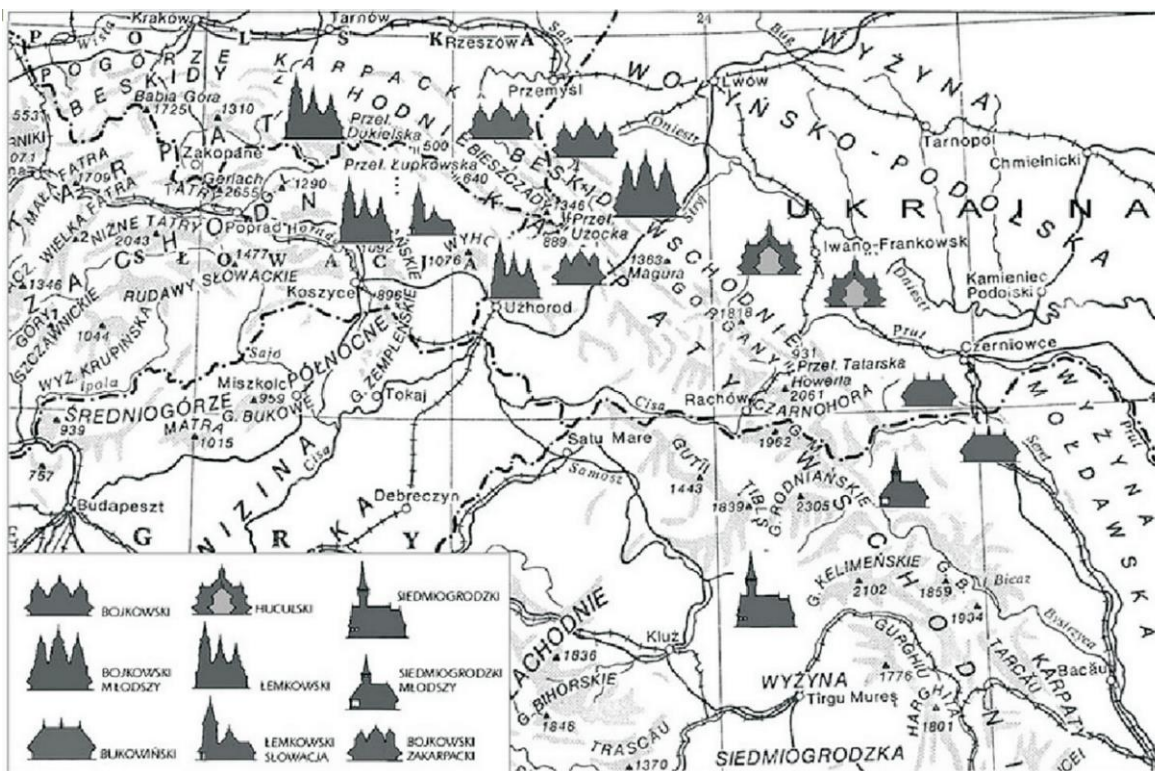

Fig. 39. analysis of the location of various types of wooden churches in the Eastern Carpathians. Types of types: Boykovian, Boyko the Younger, Bukovina, Hutsul, Lemko, Lemko – Slovak, Transylvanian Younger, Transcarpathian Boykovian. Source: author's study.

Ryc. 39. Autorska analiza lokalizacji różnych typów drewnianych cerkwi w Karpatach wschodnich. Rodzaje typów: bojkowski, bojkowski młodszy, bukowiński, huculski, lemkowski, lemkowski – słowacki, siedmiogrodzki młodszy, bojkowski zakarpacki. Źródło: opracowanie autora.

5. SUMMARY AND CONCLUSIONS

The author has been researching and describing the problems of typological classifications as well as the preservation and transformation of wooden churches of former Eastern Galicia since 1989 – nearly thirty-five years. Direct field research in the present Polish-Ukrainian borderland took place over a period of thirteen years and was supported by intensive contacts with Polish (Tur, Giemza, Chrzanowski, Bocheński, Sobocki, Mazur, Zawalanie and others), and Ukrainian (Slobodian, Sułyk and others) researchers. This allowed for an effective two-way transfer of the information and iconography in our possession and for the objectivisation of the research and the conclusions and classifications formulated on their basis – both in the sphere of construction and forms. The documentation of the state of wooden church architecture at the turn of the 20th and 21st centuries appears important for several reasons. After nearly half a century since the end of the Second World War, these buildings (Orthodox churches and bell towers) were in many cases in a kind of hibernation – especially on the Ukrainian side. In Poland, some of the buildings were taken over for use by the Catholic Church – more or less interfering with their technical structure, interior design and

furnishings. On the other side of the border, most of the buildings were closed and it was only in independent Ukraine (1992) that Orthodox and Uniate priests took over the use of the above buildings. Hence, research and identification expeditions undertaken from 1996 onwards were able to see the already historic wooden buildings in a still-unchanged state. Unfortunately, this condition soon changed, with both the internal and external decoration of these wooden buildings suffering (the sheeting of entire (!) buildings, including walls, which not only contradicted historical patterns, but also worsened the thermal, moisture and biological conditions of their wooden supporting structure. Students gave such 'sheet' buildings the name 'ironclads' because they resembled warships....

Poland's political and economic transformation, which began after the June elections of 1989, has also caused disturbing actions in the sphere of the protection of monuments – including those made of wood. The reason for this is the inconsistent system of monument protection in Poland (in terms of law, organisation and financing), insufficient educational activities in the society – especially concerning owners and users and local governments (Szmygin 2011). Unfortunately, there are more and more places where all the monuments in an area are being redeveloped and transformed, and nobody knows what values should be protected there... (Lewicki 2011). However, while we complain about the insufficient protection of monuments in our country, Ukraine has a much bigger problem, where the lack of finances and efficient conservation services results in 'joyful creativity' in the conservation of monuments – this applies both to the 'renovation' of Orthodox church buildings and the – questionable in conservation techniques – 'restoration' of their interiors – e.g., the iconostases. Unfortunately, there have been cases when 'professionals' from Ukraine have been employed to carry out similar work in churches in Poland.

Random cases of the spontaneous destruction of buildings deprived of current utility and conservation care are a separate problem. This mainly concerns buildings preserved in the field (in situ), although buildings collected in open-air museums also require current repairs and replacement of straw or shingle roofing. Unfortunately, there are also losses caused by fires; however, in such cases, having an earlier conservation survey makes it possible to rebuild them professionally, as was the case with the wooden Orthodox church in Komańcza (Fig. 42)

WERCHNIACZKA

KALNE

Fig. 40,41. Examples of wooden Orthodox churches in Ukraine covered with sheet metal. This covering, while protecting from precipitation, at the same time increases the moisture content of the wooden supporting structure. Source: author's photographs (1996)

Ryc. 40,41. Przykłady drewnianych cerkwi na terenie Ukrainy pokrytych blachą. Pokrycie to, chroniąc przed opadami atmosferycznymi, zwiększa jednocześnie zawilgocenie drewnianej konstrukcji nośnej. Źródło: fotografie autora (1996)

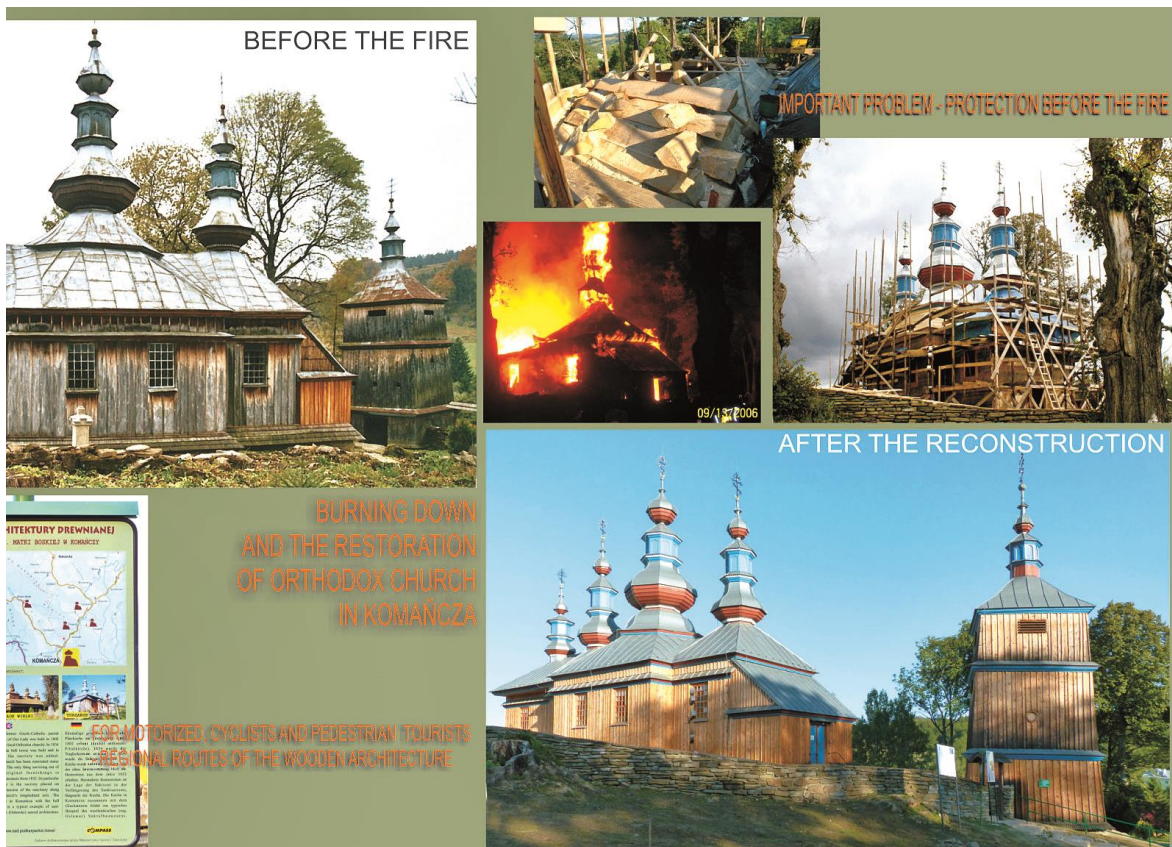

Fig. 42. Wooden structures are always threatened by fires. Having conservation documentation, we can restore the original structure and form of a burned historic building - an example is the Orthodox church in Komańcza (Poland). Source: photographs and compilation by the author.

Ryc. 42. Budowle drewniane zawsze zagrożone są pożarami. Posiadając dokumentację konserwatorską możemy odtworzyć pierwotną konstrukcję i formę spalonego zabytkowego obiektu – przykładem jest prawosławna cerkiew w Komańczy (Polska). Źródło: fotografie i opracowanie autora.

Fig. 43-47. Drohobych, examples of the most valuable Orthodox wooden churches in Ukraine, under constant conservation care – on the left the Orthodox Church of the Exaltation of the Holy Cross (1613), on the right the Orthodox Church of St. George (15th-16th centuries). Source: author's photographs (1997)

Ryc. 43-47. Drohobycz, przykłady najcenniejszych drewnianych cerkwi na terenie Ukrainy, objętych stałą opieką konserwatorską – po lewej cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (1613), po prawej cerkiew świętego Jura (XV-XVI w.). Źródło: fotografie autora (1997)

Today, after another quarter of a century, following contemporary field visits, it would be possible to verify the scale and quality of the changes that have taken place in the stock of historic wooden churches and belfries – both in Poland and in Ukraine. The still ongoing war on our doorstep does not make this task any easier at present, so a lot of work lies ahead for the younger generation of researchers and the present and future conservation services.

Fig. 48,49. Examples of wooden Orthodox churches preserved in Poland, subjected to conservation works with the reconstruction of their original form – orthodox churches in Gorajec (1585 - on the left) and in Brusno Nowe (1713). Source: author's photo (2017)

Ryc. 48,49. Przykłady drewnianych cerkwi zachowanych w Polsce, poddanych pracom konserwatorskim z rekonstrukcją ich pierwotnej formy – cerkwie w Gorajcu (po lewej) i w Bruśnie Nowym. Źródło: fot. Autora (2017)

DREWNIANE CERKWIE POLSKO-UKRAIŃSKIEGO POGRANICZA NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

1. WPROWADZENIE – TEREN I GENEZA BADAŃ

Podejmując w 1977 roku pracę w Zakładzie Budownictwa Ogólnego i Materiałów Budowlanych na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, już na wstępie ukierunkowałem swoje zainteresowania badawcze na szeroko pojętą problematykę konstrukcyjno-materiałową w architekturze. W 1989 roku rozpoczęła się moja przygoda z tajemnym światem drewnianych cerkwi z terenu dawnej Galicji Wschodniej. Do chwili obecnej minęło więc już 35 lat. Nie znaczy to jednak, że architektura drewniana w ogóle była mi nie znana, bowiem podejmując pracę w Zakładzie Budownictwa i Materiałów Budowlanych szczególną uwagę w swej pracy naukowo-badawczej zwróciłem na konstrukcję z drewna stosowane w budownictwie mieszkalnym. Podsumowaniem tych zainteresowań stała się praca doktorska (Kurek J. 1986). Mając więc pewien zasób wiedzy o drewnie w architekturze z zaciekawieniem przyjąłem propozycję zadania wykonania inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej drewnianej cerkwi w Miększu Starym koło Radymna w ówczesnym województwie przemyskim. Propozycja ta pojawiła się w trakcie spotkania w Ministerstwie Kultury świeżo zawiązanej organizacji Młodość i Zabytki – odpowiednika francuskiej, afiliowanej przy UNESCO, Jeunesse et Patrimoine.

Propozycję przedstawił kol. Jarosław Giemza, absolwent Historii Sztuki KUL, a pomoc logistyczną w terenie udzielali nam p. Jerzy Tur – członek komisji konserwatorskiej greckokatolickiej archidiecezji przemysko-warszawskiej oraz Paweł Kozioł – ówczesny Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemyślu. Tak więc w 1989 roku wraz z 10-osobową grupą studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej przez 4 tygodnie trwała nasza przygoda cerkiewna. Rekonesans w okoliczne miejscowości ujawnił liczną jeszcze grupę drewnianych cerkwi – głównie unickich – które nie były jeszcze badane i nie posiadały żadnej systemowo opracowanej dokumentacji pomiarowej i fotograficznej. Wówczas to zrodził się pomysł wypełnienia tej luki w ramach dorocznych obozów wakacyjnych z udziałem studentów architektury. W trakcie kolejnych obozów inwentaryzowano więc cerkwie w Żmijowiskach, Wólce Żmijowskiej w Wielkich Oczach, Babicach, Chyżynce, Krasicach, Tyniowicach, Zadąbrowiu i Gorajcu. Dla innych obiektów sporządzone zostały inwentaryzacje „skrócone”, ograniczone do rzutu i przekroju. Szczególnie cenna okazała się cerkiew gorajecka (z 1586 r.), która posiadała jeszcze oryginalny ikonostas i polichromowaną konstrukcję ostrosłupowego przekrycia (szczytu) nawy. Dzięki naszym „sygnałom” cerkiew objęta została programem konserwatorskim, przywracającym jej pierwotny (?) wygląd, zaś ikony poddano konserwacji. Jakby tego było mało za ikonostasem odsłonięto wcześniejsze malowidła na ścianie ikonostasowej. Efektem moich 5-letnich badań architektonicznych w tym regionie stała się publikacja pt.: *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego, na przykładzie drewnianych cerkwi województwa przemyskiego* – Kraków 1997.

W latach 1994-1995 w swych badaniach drewnianej architektury cerkiewnej skupiłem się przede wszystkim na dzwonicach cerkiewnych, których stan zachowania pozostawiał wówczas wiele do życzenia. Część z nich – na szczęście - przenoszono na inne miejsca (Torki – do Chotyńca, Majdan Sieniawski – do Gorajca), niestety dzwonnica w Poździaczu niedługo po pomiarach runęła... Badania dzwonnicy zaprezentowane zostały w publikacji pt.: *Drewniane dzwonnice cerkiewne Ziemi Przemyskiej* – Kraków 2013.

W latach 1996-2002 – t. j. przez 7 lat – prowadziłem, wraz z kolejnymi grupami studentów badania na terenie Ukrainy zachodniej – w dawnej Galicji Wschodniej – z Lwowem, Stanisławowem (obecnie Iwano-Frankiwsk) i Tarnopolem, z Bojkowszczyzną i Huculszczyzną oraz w Podolu, Wołyniu, Polesiu, Zakarpaciu i Bukowinie.

Indywidualne autorskie zagraniczne wyjazdy umożliwiły autorowi bezpośrednie poznanie konstrukcji i form cerkwi rumuńskich, słowackich, norweskich kościołów palowych (*stavkirker*), kościołów w Niemczech, Francji i Anglii – gdzie kościół w Greensted (w hrabstwie Essex) uznany jest za najstarszy drewniany kościół w świecie (845 lub ok. 1013 roku n.e.). Wszystkie te badania prezentowane były w artykułach naukowych, konferencjach, prezentacjach w wykładach i na wystawach fotografii.

2. METODY BADAWCZE

Realizacja celu badawczego polegającego na rozpoznaniu, analizie i opisanu konstrukcji i form drewnianych cerkwi greckokatolickich na polsko-ukraińskim pograniczu, opierała się na kilku metodach badań. Metody te – zgodnie z ich zadaniami spełniały określone wymogi – jasności, jednoznaczności, celowości, skuteczności, owocności, niezawodności i ekonomiczności. Początkowo celem badań było rozpoznanie i udokumentowanie drewnianych cerkwi zachowanych jeszcze (rok 1989) na terenie ówczesnego województwa przemyskiego. Do końca XX wieku zachowały się tu 62 drewniane świątynie, które zostały udokumentowane przez corocznie organizowane studenckie obozy naukowe rysunkowo, pomiarowo i fotograficznie. Przez dwa lata badania uzupełnione zostały o drewniane dzwonnice przycerkiewne zachowanych jeszcze w ilości 38 obiektów. Ponadto 53 dzwonnice rozpoznano na podstawie kwerendy ikonografii i opisów historycznych. Wyniki tych badań opublikowane zostały w publikacjach książkowych (patrz ryc.2, 3, 4) oraz w licznych artykułach naukowych, a także zaprezentowane zostały na kilkunastu konferencjach naukowych.

Otwierająca się dostępność podobnych obiektów na terenie wyzwalającej się na niepodległość Ukrainy skłoniła mnie do rozpoznania stanu zachowania drewnianych cerkwi na terenie Ukrainy zachodniej, gdzie kolejne grupy badawcze dotarły do ponad 200 istniejących jeszcze obiektów, z których kilkadziesiąt pomierzono i sfotografowano, a inwentaryzację rysunkową opracowano dla kilkudziesięciu drewnianych cerkwi i dzwonic. Ta część badań jest jeszcze w opracowaniu i przygotowaniu wydawniczym.

Podsumowując ten wątek można stwierdzić, że tak badania w południowo-wschodniej Polsce jak i w Ukrainie zachodniej (dawna Galicja Wschodnia) oparte były o takie metody badawcze jak: metoda obserwacyjna, metoda badania dokumentów, analizę krytyczną dostępnego piśmiennictwa oraz częściowo o studium indywidualnych przypadków – zwłaszcza dotyczących grupy obiektów poddawanych pracom remontowych lub restauracyjnym (Gorajec, Leżachów, Piątkowa, Kruhel czy Łukawiec), podczas których możliwe było rozpoznanie śladów wcześniejszych rozwiązań formalnych i konstrukcyjnych.

Dyskusja w tym artykule znajduje się w poszczególnych rozdziałach.

3. KONSTRUKCJA BADANYCH OBIEKTÓW

Z zachowanego materiału ikonograficznego i opisów, przy ogromnym ubytku materiału porównawczego i badawczego, dziś często możemy wnioskować jedynie o ogólnym układzie przestrzennym i formie obiektu. Ponadto wiele obiektów ulegało przebudowom zacierającym pierwotne rozwiązania konstrukcyjno-formalne, a deskowanie lub obicie blachą ścian i zwieńczeń przykrywa naturalnie dotąd widoczne połączenia poszczególnych elementów konstrukcyjnych i zdobniczych. Także wykonane przez wcześniejszych badaczy rysunki w sferze konstrukcyjnej są zwykle schematyczne i mniej nośne treściowo. Pierwsze poważne omówienie problematyki konstrukcji drewnianych cerkwi zaprezentował w kilkunastostronicowym, bogato ilustrowanym artykule architekt – profesor Politechniki Lwowskiej – Tadeusz Obmiński (Obmiński 1914). W 1908 roku obronił on pracę doktorską pt.: „Geneza i rozwój budownictwa drewnianego, jako przyczynek do historii kultury Sło-

wian". Praca ta zawierała pięć tek z rysunkami Obmińskiego – niestety dziś nie można jej odnaleźć. Znane są jednak inne jego rysunki, przypadkowo znalezione w jednej z lwowskich willi i przekazane do miejscowego muzeum architektury ludowej (Kurek 36/2018). Jego szkice perspektywiczne i akwarele świetnie oddają szczegóły konstrukcji i detali inwentaryzowany budynków.

W pracy *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego* (Kurek 1997), opisane zostały podstawowe rozwiązania przestrzenne oraz formalno-konstrukcyjne, a także warianty detali stosowanych w drewnianych cerkwiach południowo-wschodniej Polski.

Podsumowanie ówczesnych badań terenowych w zasadzie potwierdzały podstawowe, opisowe i rysunkowe przekazy wcześniejszych badaczy. Ponadto w pracy tej zaprezentowane zostały na nowatorskich rysunkach aksonometrycznych, rozpoznane i opracowane przez autora szczegóły rozwiązań konstrukcyjnych usztywnień i wzmocnień konstrukcji przykryć (kopuł, szczytów) wieńczących ściany zrębu nawy – centralnej przestrzeni bryły cerkiewnej.

Ściany budowane w konstrukcji zrębowej – z poziomo ułożonych bali – połączonych na tzw. rybi ogon lub na bardziej rozbudowany konstrukcyjnie „zamek”, wznoszono z lekkim nachyleniem do wnętrza, co zapewniało większą sztywność przestrzenną całej bryły. Belki ścian przyziemia często wysuwano na zewnątrz (tzw. rysie) i opierano na nich daszki osłaniające przed opadami atmosferycznymi. Takie rozwiązanie wymagało od cieśli dużego doświadczenia i wyobraźni przestrzennej.

Z upływem czasu wiele budynków cerkiewnych podlegało przebudowom – nieraz zmieniającym pierwotny układ przestrzenny (np. Gorajec) oraz konstrukcję i kształt przykryć (dachy, kopuły, piramidalne szczyty) i zwieńczeń (latarnie lub kryte gontem lub blachą tzw. makowice). Powodem tych zmian mogły być niszczenie pierwotnej struktury, popularyzacja nowych form (moda), przenosiny obiektu na nowe miejsce (translokacja), a także powiększająca się liczba wiernych - użytkowników. Przebudowom i rozbudowom, czasem kilkakrotnym, poddanych zostało wiele obiektów, a zmiany mogły polegać np. na: dodaniu zakrystii, przedsionka, przebudowie formy zwieńczeń, likwidacji pierwotnych podcieni i przydachów, przeróbce babińca lub prezbiterium, przedłużaniu nawy oraz zmianach dachów i przykryć.

Powodem ww. zmian mogło być także dążenie do upraszczania rozwiązań konstrukcyjno-formalnych, mających ułatwić konserwację pokrycia ścian, kopuł i dachów, mogło to być także związane z upadkiem poziomu ciesielskiego rzemiosła, a także z upowszechnianiem prostszych konstrukcji ścian i ich połączeń – np. sumikowo-łątkowych lub szkieletowych.

4. FORMA I JEJ GENEZA

W kształtowaniu świątyni zasadniczą rolę odgrywał pierwiastek duchowy – świętość promieniowała z ołtarza – architektura pełniła tu funkcję służebną, podporządkowaną liturgii i założonej symbolice, drugorzędną za rolę odgrywała konstrukcja. Począwszy m.in. od św. Augustyna, filozofia chrześcijańska uznawała podstawowe znaczenie liczb i proporcji w strukturze wszechświata. W matematycznej harmonii średniowiecze upatrywało istotę piękna i kosmicznego ładu - podstawowe, symboliczne znaczenie miały koło i kwadrat – zasadniczy moduł budowli zalecany architektom również przez Witruwiusza (Witruwiusz 1956). Kanony te stosowano również w konstruowaniu planów cerkwi murowanych i z pewnymi uproszczeniami w cerkwiach drewnianych – np. kwadrat nawy z przylegającym do niej wielobocznie zakończonym sanktuarium-prezbiterium. Także planach kopuł i ich obrysach dominuje kształt koła i półkoła. Uwarunkowania funkcjonalne decydowały również o trójdzielności planu cerkwi – z wyodrębnionymi formalnie i konstrukcyjnie przestrzeniami sanktuarium, nawy i babińca.

Drewniane cerkwie polsko-ruskiego pogranicza, z uwagi na znacznie ograniczoną skalę, zwykle nie realizowały całego programu ikonograficznego i architektonicznego. Wszystkie świątynie prawosławne oraz unickie podporządkowane były jednolitej idei funkcjonalności architektonicznej. Nie decydował więc rodzaj materiału budowlanego a tożsamość idei oraz wyobraźnia i umiejętności ich twórców. Architektura, będąca tu „ubiosem” Domu Bożego, miała świątyni przydawać hieratycznego dostojęstwa – podobnie jak szata liturgiczna kapłana.

Specyfika użytego materiału (drewno) zmuszała do modyfikacji form czerpanych z budownictwa murowanego – np. zamiast form kolistych stosowano formy wieloboczne – poligonalne, zwykle na planie ośmioboku foremego. Ta różnica materiałowa wpływała także na formy i konstrukcję kopuł, dachów, zwieńczeń oraz na stosowane elementy zdobnicze. Ważnym czynnikiem w kształtowaniu form była konieczność ochrony drewnianych elementów konstrukcji przed destrukcyjnym wpływem opadów atmosferycznych – wprowadzano więc drewniane daszki oraz podcienia (także słupowe), a także deskowe lub gontowe pokrycie ścian i zwieńczeń. Gont wprowadzał nową jakość formalną (w porównaniu z pokryciem kamiennym lub ceramicznym), powodując pewne „zmiękczenie” załamania dachowych połączeń i kopuł.

W formalnym ukształtowaniu wnętrza i całej bryły zasadnicze znaczenie odgrywały kształt i konstrukcja przykrycia – inny efekt plastyczny dawały kopuła, sklepienie, a inny płaski strop czy kolebka. Budowniczowie wykazywali tu dużą pomysłowość w rozwiązywaniu skomplikowanych założeń ukształtowania przestrzennego wnętrza i bryły w konstrukcji drewnianej. Cerkwie, w odróżnieniu od drewnianych kościołów, wykazują większe zróżnicowanie – charakterystyczne dla poszczególnych grup etnicznych (Łemkowie, Bojkowie, Hucułowie). Zwraca uwagę, że obiekty najstarsze wykazują większy uniwersalizm form i trudniej je wiązać z konkretną grupą etniczną.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Autor bada i opisuje problemy klasyfikacji typologicznych jak i zachowania oraz transformacji drewnianych cerkwi dawnej Galicji Wschodniej od 1989 roku – czyli blisko 35 lat. Bezpośrednie badania terenowe na obecnym pograniczu polsko-ukraińskim odbywały się przez 13 lat i wsparte były intensywnymi kontaktami z badaczami polskimi (Tur, Giemza, Chrzanowski, Bocheński, Sobocki, Mazur, Zawaleń i inni), oraz ukraińskimi (Slobodian, Sułyk i inni). Pozwalało to na efektywny dwukierunkowy transfer posiadanych informacji i ikonografii oraz na obiektywizowanie dokonywanych badań i formułowanych na ich podstawie wniosków i klasyfikacji – tak w sferze konstrukcji jak i form. Opis stanu drewnianej architektury cerkiewnej na przełomie XX i XXI wieku wydaje się ważny z kilku powodów. Po blisko półwieczu od zakończenia II wojny światowej budowle te (cerkwie i dzwonnice) rwały w wielu przypadkach w swoistej hibernacji – zwłaszcza po stronie ukraińskiej. W Polsce część budynków przejęła w użytkowanie kościoły katolickie – mniej lub bardziej ingerując w ich strukturę budowlaną, wystrój i wyposażenie wnętrz. Po drugiej stronie granicy większość budynków była zamknięta i dopiero w niepodległej już Ukrainie (1992) księża prawosławni i unicy przejęli w użytkowanie ww. obiekty. Stąd podjęte od 1996 roku wyprawy badawczo-rozpoznawcze mogły zobaczyć historyczne już drewniane budowle w mało zmienionym jeszcze stanie. Niestety szybko stan ten ulegał zmianom – cierpiał na tym tak wystrój wewnętrzny jak i zewnętrzny tych drewnianych budynków (obijanie blachą całych budynków, wraz ze ścianami, co nie tylko zaprzeczało wzorcom historycznym, jak i pogarszało warunki cieplno-wilgotnościowe i biologiczne ich drewnianej struktury nośnej). Studenci takim „blaszanym” budowlom nadali miano „pancerników”, bo przypominały okręty wojenne.

Polska transformacja polityczno-gospodarcza, rozpoczęta po wyborach czerwcowych 1989 roku, także powodowała niepokojące działania w sferze ochrony zabytków – w tym zabytków z drewna. Przyczyną jest niespójny system ochrony zabytków w Polsce (w zakresie prawa, organizacji i finansowania), niewystarczająca działalność edukacyjna w społeczeństwie – dotycząca zwłaszcza właścicieli i użytkowników oraz samorządów (Szymgin 2011). Niestety coraz więcej jest miejsc, gdzie przebudowie i przekształceniom ulegają wszystkie zabytki na danym obszarze, a nikt nie wie jakie wartości powinno się tam chronić ... (Lewicki 2011). Jednak, gdy my narzekamy na niedostateczną ochronę zabytków w naszym kraju, to zdecydowanie większy problem ma Ukraina, gdzie brak finansów i sprawnych służb konserwatorskich skutkuje „radosną twórczością” w konserwacji zabytków – dotyczy to tak „remontów” budynków cerkiewnych, jak i wątpliwych w technikach konserwatorskich „odnawianiami” wyposażenia ich wnętrz – np. ikonostasów. Niestety zdarzały się przypadki, gdy „fachowcy” z Ukrainy zatrudniani byli do podobnych prac w cerkwiach na terenie Polski.

Odrębnym problemem są przypadki losowe – samoistna destrukcja obiektów pozbawionych bieżącej opieki użytkowo-konserwatorskiej. Dotyczy to głównie budowli zachowanych w terenie (in situ), choć obiekty zgromadzone w skansenach także wymagają bieżących napraw i wymian pokrycia ze słomy czy gontu. Niestety zdarzają się także straty spowodowane przez pożary – wówczas jednak posiadanie wcześniejszych inwentaryzacji konserwatorskich stwarza szansę ich fachowa odbudowę, jak to miało miejsce w przypadku drewnianej cerkwi w Komańczy (ryc. 42).

Dziś, po kolejnym ćwierćwieczu, po współczesnych wizytacjach terenowych, można by dokonać weryfikacji skali i jakości przemian jakie zaszły w zasobach zabytkowych drewnianych cerkwi i dzwonnicy – tak w Polsce, jak i w Ukrainie. Trwający jeszcze u naszych sąsiadów czas wojny zadania tego obecnie nie ułatwia, więc sporo pracy czeka młodsze pokolenie badaczy oraz obecne i przyszłe służby konserwatorskie.

BIBLIOGRAPHY

- Antonowicz D., *Rozwój form ukraińskiej drewnianej cerkwi*, Prace Ukr. Hist.-Fil. Tow. w Pradze, t.I, 1926.
- Brykowski *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach R., Rzeczypospolitej*, TOnZ, Warszawa 1995.
- Brykowski R., *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, nas Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Dragan M., *Ukraiński derevjani cerkvy*, Lviv 1939.
- Ivanusiv O.W., *Church in ruins*, wyd. st. Sophia, Kanada 1987.
- Janusz B., *Cerkwie drewniane w Galicyi*, „Wieś Ilustrowana”, zesz. 8/1913.
- Kurek J., *Architektura drewniana w badaniach Tadeusza Obmińskiego*, w: *Przetrzeń i Forma* 36/2018.
- Kurek J., *Drewno i drewnopochodne w systemach budownictwa jednorodzinnego*. Praca doktorska obroniona 1986 r. w Politechnice Krakowskiej. Promotor Elżbieta Dąbmska-Śmiałowska.
- Kurek J., *Drewniane dzwonnice cerkiewne ziemi przemyskiej*, KMB PRESS, Kraków 2013, ISBN 978-83-935708-0-5.
- Kurek J., *Konserwatorskie dylematy – losy drewnianej cerkwi w Miękiszu Starym*, w: *Przestrzeń i Forma* 38/2019, s. 230-243.
- Kurek J., *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego – na przykładzie drewnianych cerkwi województwa przemyskiego*, monografia nr 217, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.
- Kurek J., *Wooden orthodox church architecture in a country landscape after world war II - in the area of the former Eastern Galicia*, w: WMCAUS, Prague 2018.

- Kurek J., *Wooden Orthodox churches of the Polish-Ukrainian borderlands*, w: *Space & Form*, 2022/50, s.317-334.
- Lewicki J., *Między waloryzacją a klasyfikacją czyli o skutecznej ochronie zabytków w Polsce*. w: *System Ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, PKN ICOMOS (...), Lublin – Warszawa 2011, s. 177.
- Mohytcz I., *Tradycja ta zapożyczenia u cerkwinij architekturi zachidnowo regionu Ukrainy*, w: *Drewniana architektura sakralna w Polsce i na Ukrainie*, TPN Przemyśl 2001.
- Obmiński T., *O cerkwiach drewnianych w Galicyi*, w: *Spraw. Kom. Hist. Sztuki*, t. IX, Kraków 1914.
- Slobodian V., *Churches of Ukraine Peremysl' Eparchy*, L'viv 1998.
- Slobodian V., *Katalog isnujuszczich dwerevjanych cerkov Ukraini i ukraińskich etnicznych zemjel*, w: *Wisnik - 1987*.
- Sołtyś A., *Drewniane kościoły i cerkwie w krajobrazie Karpat*, w: *Przestrzeń i Forma* 22/3/2014, s.119-130., *Spis drewnianych cerkwi woj. przemyskiego*, Przemyśl 1984.
- Strzałko F., *Drewniane kościoły a cerkwie w Polsce i krajach ościennych. Uwagi porównawcze*, w: *Studia do dziejów drewnianej architektury sakralnej*, PTN na Obczyźnie, Londyn 1989 r.
- Sułyk R., *Dereviane cerkovne budivnictvo na Ukraini*, w: *Wisnik - Ukrzachidprojektrestavracja* 4/1996, Lviv.
- Szmygin B., *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, w: *System Ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, PKN ICOMOS, Lublin – Warszawa 2011, s. 7
- Tur J., *Architektura cerkiewna*, w: *Łemkowie – kultura-sztuka-język*, wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa-Kraków *Ukrzachidprojektrestavracia* 4/1996, Lviv.
- Witkowski, *Wierbiąż Niżny – huculska (?) cerkiew na Liście UNESCO*, w: *Ochrona Zabytków*, 2014.

AUTHORS NOTE

The author explores historic and contemporary timber and masonry architecture. He taught Building Construction and Building Materials at the faculties of architecture in Krakow for over forty years. He was a scientific supervisor of the Student Research Club that documented, among other things, monuments of wooden architecture in Poland, Ukraine and Russia. He publishes articles on historical and contemporary wooden architecture, as well as analyses and opinions on the quality of forms in contemporary architecture. He was editor-in-chief of the national quarterly *Archivolta*. He is a member of the Future of Religious Heritage association. He is the author of numerous exhibitions of watercolour paintings and photographs.

O AUTORZE

Autor zajmuje się historyczną i współczesną architekturą drewnianą oraz murowaną. Ponad 40 lat nauczał Budownictwa i Materiałów Budowlanych na wydziałach architektury w Krakowie. Był opiekunem naukowym Studenckiego Koła Naukowego m.in. dokumentującego zabytki architektury drewnianej w Polsce, Ukrainie i w Rosji. Publikuje artykuły nt. historycznej i współczesnej architektury drewnianej, a także analizy i opinie nt. jakości form w architekturze współczesnej. Był redaktorem naczelnym ogólnopolskiego kwartalnika *Archivolta*. Jest członkiem stowarzyszenia Future of Religious Heritage. Jest autorem licznych wystaw malarstwa akwarelowego i fotografii.

Contact | Kontakt: pakurek@cyf-kr.edu.pl